

Володимир Смирнов

ЛУБЕНЧАНИН МАТВІЙ ПОГРЕБІНСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПЕДАГОГА-ЧЕКІСТА

*Весь социалистический переворот теряет смысл,
если не будет социалистического перевоспитания человека*

А. В. Луначарский,

*Нравы, обычаи, понятия, нужные для коммунистического быта,
чрезвычайно далеки от понятий, обычаев, нравов нынешних людей,
и при первых же попытках устроить свою жизнь по своим
коммунистическим тенденциям люди находят, что эти тенденции,
быстро увлѣкшие их, нимало для них не пригодны*

Н. Г. Чернышевский.

У всеукраїнському часописі «Постметодика», який, словами його видавців, «призначений усім, хто виховує і вчить, вчиться чи любить освіту або просто цікавиться проблемами української національної школи», ексклюзивний матеріал президента Міжнародної макаренківської асоціації Гьотца Хілліга «А. С. Макаренко и Болшевская коммуна» (Постметодика. – 2001. – № 2(34). – С. 55–64) супроводжується такою редакційною ремаркою: «В контексте проблемы, которую ставит Г. Хиллиг, интерес представляют даже не две, а три историко-педагогические параллели: деятельность Погребинского в Болшеве (Россия), Макаренко – в Ковалевке и Харьковке (Украина), Кофода – в Копенгагене (Дания). <...> Этот факт параллельных открытий, как и всякий факт, имеет две стороны «медали», он несколько умаляет уникальность опыта Макаренко, но зато усиливает мощь самого опыта, поскольку к нему пришли как минимум трое «независимых экспертов» в разных странах мира» [11]. Залишимо «за дужками» твердження колег щодо обмеженої кількості історико-педагогічних паралелей, серед яких, скажімо, немає місця ані загальновідомій педагогічній системі українця Віктора Сороки-Росинського (1882–1960), ані педагогічній технології (техніці) француза Селестена Френе (1886–1966), ані іншим визнаним досягненням у галузі соціальної педагогіки. Зосередимо увагу на непересічній і навіть драматичній постаті нашого земляка Матвія Самойловича Погребінського, сучасника Макаренка.

Матвій (Мотя) Погребінський народився у 1895 році (точнішої дати нам встановити поки що не вдалося – В. С.) у містечку Белилівка Лубенського повіту на Полтавщині в єврейській сім'ї Самуїла, підрядника на лісозаготівлях (приблизно 1860 року народження), та Рози Погребінських. За нашими даними (які потребують додаткової перевірки) у Самуїла та Рози було дев'ятеро дітей (за іншими даними – четверо): Ушер, Борис, Хонса, Аврум, Софія, Матвій, Ревекка, Марія, Костянтин. Про Матвія відомо, що він закінчив 3 класи початкового 4-класного міського училища в Лубнах (1909–1911), після чого працював у цьому місті конторником у мануфактурному магазині С. Явіца (1912–1915). Під час Першої світової війни був призваний у царську армію: рядовий 33-го Сибірського запасного полку в Петропавловську (з травня 1915 по листопад 1917). З листопада 1917 по січень 1918 р. лікувався у шпиталі Петропавловська (за деякими даними, був поранений). У шпиталі познайомився з майбутньою дружиною Анастасією.

По тому працював лісорубом (січень – вересень **1918**), вантажником, чорноробом на млині у Лубнах (грудень **1918** – квітень **1919**), контролером Біржі праці Лубен (з травня по серпень **1919**). З **1919** року – у Робітничо-селянській червоній армії (РСЧА) – доглядач госпіталю евакопункту **14**-ої армії, командир Белевського комуністичного загону в Тульській губернії, військовий комісар воєнних госпіталів та евакопунктів у Сибіру, голова воєнного трибуналу Семипалатинської губернської надзвичайної комісії (ЧК), політпрацівник Санітарного управління Західносибірського військового округу, помічник начальника Політінспекції Головного санітарного управління РСЧА. Член РКП(б) з листопада **1919** р. Призначений у центральний апарат ОГПУ в травні **1924** року (в **1924–1929** рр. – помічник начальника, начальник організаційного відділу Адміністративно-організаційного управління (АОУ) ОГПУ СРСР). З жовтня **1925** року за сумісництвом є заступником особливо уповноваженого при Колегії ОГПУ СРСР (з травня **1927** р. – помічник особливо уповноваженого при Колегії ОГПУ СРСР). За наказом по АОУ ОГПУ СРСР № **185**, підписаним заступником Держинського Г. Ягодою, Матвій Погребінський **18** серпня **1924** р. на злеті своєї кар'єри в ОГПУ (згодом він стане комісаром/генералом Держбезпеки) призначається куратором дитячої трудової комуни при ОГПУ. Цим самим наказом начальником комуни був призначений педагог за освітою, колишній директор дитячого будинку і керівник однієї з новоутворених московських комун Федір Григорович Меліхов, який був підпорядкований Погребінському «в усіх відношеннях». Зазначалося, що трудова комуна створюється ОГПУ для боротьби з малолітніми правопорушниками віком від **13** до **17** років і розраховується на **50** осіб.

Складність завдання, поставленого Погребінському, полягала у тому, що за раннерадянських часів була вчинена спроба докорінно змінити підходи щодо застосування заходів впливу на осіб, які порушили закон.

Це стосувалося як дорослих, так і неповнолітніх. Відразу ж після закінчення громадянської війни **1918–1920** років у країні Рад почав впроваджуватися у життя принцип, за яким у суспільстві робітників і селян не може бути покарань, а мають лишитися тільки засоби соціального захисту держави від нестійких елементів, що випадково опинилися на злочинному шляху. Їх треба було не карати, а виправляти шляхом перевиховання.

Із кримінального законодавства **1922–1926** років навіть був вилучений сам термін «злочин». Годі ж тюрми були перейменовані у виправно-трудова будинки. А ухвалений у ті часи Виправ-

но-трудова кодекс ще й поширив на ув'язнених майже всі права, надані трудівникам за Кодексом законів про працю (**8**-годинний робочий день, оплата за працю, надання відпустки і таке інше).

Ще гуманнішою була політика держави щодо правового і соціального захисту дитинства. Як відомо, у дореволюційній Російській імперії неповнолітні правопорушники відбували покарання у тюрмах, арештних будинках, колоніях і притулках спільно із дорослими злочинцями. Для арештних будинків це було загальним правилом, а у тюрмах **43** % малолітніх утримувалися разом із дорослими. Навчатися в арештних будинках мали змогу лише **3** % ув'язнених дітей. Єдиної педагогічної системи виховання і виправлення неповнолітніх правопорушників у країні не існувало.

Одним із перших декретів радянської влади був Декрет Раднаркому РРФСР від **14** січня **1918** року «Про комісії для неповнолітніх». Він ліквідував суди і тюремне ув'язнення для підлітків і звільняв від ув'язнення всіх тих, хто раніше був заарештований. Цим самим Декретом взагалі скасовувалася кримінальна відповідальність неповнолітніх віком до **17**-ти років.

Новостворені комісії, визначаючи ступінь винуватості особи і міру покарання діяли вкрай ліберально: наприклад, за період від жовтня **1922** р. по лютий **1923** р. до суду було скеровано лише близько **10** % справ неповнолітніх правопорушників. Як свідчать звіти НКВС за **1922** рік, кількість неповнолітніх ув'язнених у країні становила **1200** осіб. Усі вони перебували у закритих виховних установах Наркомату юстиції – *реформаторіях і землеробних колоніях*.

Перший реформаторій (нововинайдена форма пенітенціарної установи того часу) був відкритий у Москві у грудні **1918** року. У ньому утримувалися особи в основному віком **18** років і лише деякі з вихованців (як виключення) мали вік до **21** року. Показово, що суди у своїх вироків термін перебування у реформаторії точно не визначали. Тож, долю вихованців вирішувало правління установи, і робилося це колегіально. Утім, вже наприкінці **1919** року реформаторії почали закриватися. З'ясувалося, що фахівців, спроможних налагодити роботу таких установ, у країні просто не існує. І вже **4** березня **1920** р. Декретом Раднаркому РРФСР «Про справи неповнолітніх, звинувачуваних у суспільно небезпечних діях» була встановлена правова норма, відповідно до якої у випадку «встановлення неможливості застосувати до неповнолітнього заходів медико-педагогічного впливу...» справа передавалася до суду, а той відправляв підлітка до ще новішої за формою пенітенціарної установи – до трудово будинку.

У «Положенні про трудові будинки для неповнолітніх» (1921 р.) зазначалося, що метою їхньої діяльності є «навчання кваліфікованим видам праці, прищеплення моральних устоїв, розвиток високих духовних інтересів...». Передбачалося, що у цих установах діятимуть загальноосвітні школи і навчально-виробничі майстерні. Вихованці поділялися на категорії відповідно до ступеня морально-педагогічної занедбаності і віку. Формувалися групи по 10–20 осіб, з кожною групою працювали два вихователі, які виконували свої обов'язки по чергово. Відразу було створено 4 трудові будинки на 531 вихованця, у 1926 році їх було вже 9.

Трудовий будинок відрізнявся від будь-якої іншої пенітенціарної установи тим, що виховання і перевиховання неповнолітніх у них мало здійснюватися через працю, через трудове виховання. Проте втілити ці наміри у життя не вдалося. Головна причина невдачі виходить далеко за межі власне педагогічної проблематики. За своїм технічним оснащенням, підготовленістю майстрів виробничої справи, та й за філософією очільників установ тут могли навчити хіба що основам майбутнього фаху, сформувані примітивні трудові навички, потрібні кустарю-одинаку. Але суспільно-політична обстановка в країні, що ставала на шлях індустріалізації, таких членів суспільства вже не потребувала.

Поступово виокремилися декілька типів виховно-виправних закладів, де утримувалися неповнолітні правопорушники: спеціальні дитячі будинки, школи-комуни, що знаходилися у віданні органів освіти, трудові будинки і школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) особливого типу у системі органів юстиції, трудові комуни і колонії у системі органів НКВС.

Матвій Погребінський за своєю посадою очільника Організаційного відділу ОГПУ–НКВС, як ніхто інший, бачив архаїчність і неадекватність постреволуційній епосі вживаних у державі засобів і методів виховання і «перевиховання» молоді. Його обізнаність у державних справах підтверджується тим відомим фактом, що на XV Всеросійському з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (26.02–05.03. 1931 р.) він буде обраний членом Всеросійської центральної виконавчої комісії (ВЦВК) – тодішнього парламенту країни. І. Погребінський починає пошуки таких механізмів соціального впливу на молодь, які б дозволяли не тільки zorganizувати цю спільноту, але й (і це, мабуть, було для чекіста найголовнішим) забезпечили б державу інструментом для її відстежування й приборкування. Значно пізніше це відобразиться у відомій сентенції Мішеля Фуко (1926–1984): «Покарання має уражати скоріше душу, а не тіло» [9].

Існувала ще одна проблема, досвіду розв'язання якої практично не було, – зростаюча бездоглядність і безпритульність. Революції 1917 року, громадянська війна, політика воєнного комунізму та інші негаразди призвели до руйнування економіки країни, знищення звичних соціальних структур, розпаду родинних зв'язків. На вулиці опинилися сотні тисяч позбавлених здорових соціальних контактів дезаптованих особистостей, у тому числі – сироти, безхатченки, безпритульні, кількість яких у 1922 році сягла 7 млн. [7]. Боротьба з безпритульністю, бездоглядністю і правопорушеннями неповнолітніх набувала у Країні Рад усе більшої актуальності. У 1919 році було створено Державну раду захисту дітей на чолі з наркомом освіти Анатолієм Луначарським, 27 січня 1921 року при ВЦВК була створена комісія з поліпшення життя дітей («Дитяча комісія ВЦВК», голова – Ф. Е. Дзержинський), відтак був виданий декрет про організацію дитячої соціальної інспекції, на яку покладалася робота по боротьбі з безпритульністю на місцях.

Не маючи попервах ані фахівців, ані стратегії боротьби з бездоглядністю і безпритульністю, держава шукала найдієвіші та найефективніші механізми керування цими складними суспільними процесами. Якщо після Лютневої революції 1917 року питання захисту і охорони дітей опинилися у віданні спеціального управління Міністерства соціальної допомоги, то з листопада 1917-го вони були передані Наркомату державного піклування, з квітня 1918 року – Наркомату соціального забезпечення і лише з 1920 року питаннями соціального захисту і охорони дитинства почав займатися Наркомат освіти, очолюваний А. В. Луначарським – Наркомос.

Помітну роль відігравали й громадські організації. Так, у 1918 році за ініціативою В. Г. Короленка у Полтаві була створена громадська організація «Ліга порятунку дітей», яка надавала невідкладну допомогу знедоленим дітям і підліткам, створювала дитячі установи та організовувала літні колонії для дітей. За її прикладом створювалися ліги порятунку дітей по всій країні. У 1919 році Раднарком УСРР заснував Всеукраїнську раду захисту дітей, яка також займалася соціальним захистом дітей. Проблема безпритульності в Україні була дуже гострою. У 1919–1920 роках тут нараховувалося 950 тисяч безпритульних дітей (при загальній кількості дітей в Україні 7 600 000). 1 липня 1920 року Наркомос УСРР навіть був змушений видати Декларацію про соціальне виховання дітей. Її нагальність зумовлювалася економічною катастрофою, яка охопила Україну, глибокою кризою сім'ї, шаленими темпами зростання безпритульності. У своєму дисертаційному дослідженні полтавка

Олена Ільченко (2006 р.) зазначає, що у 20–30-ті рр. ХХ століття м. Полтава й райони області прийняли понад 10 тис. безпритульних дітей з Поволжя, Москви, Петербурга, незважаючи на те, що в регіоні нараховувалося 36 тисяч місцевих дітей-безпритульників [2].

Радянська держава спрямувала на ліквідацію безпритульництва великі кошти, які склалися з асигнувань держави й місцевих бюджетів. У фінансуванні брав участь і «Фонд імені В. І. Леніна для надання допомоги безпритульним дітям» (заснований у 1924 р. на добровільні відрахування робітників і селян) [3].

У липні 1924 року Президія ЦВК СРСР визначила розмір Фонду у 100 мільйонів рублів, з яких 50 мільйонів вносилися урядом СРСР, а решту 50 мільйонів становили добровільні відрахування, пожертви і збори. Було створено добровільне товариство «Друг дітей» (1924 р.). У 1926 р. ВЦВК і Рада народних комісарів (РНК) СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю», де були визначені заходи щодо створення сприятливих умов для розвитку діяльності установ і організацій, які вели роботу із трудового навчання й улаштування безпритульних дітей. Система ліквідації безпритульності включала виявлення й надання допомоги бездоглядним дітям, неблагополучним родинам, охорону прав дитини, соціальну допомогу й профілактику безпритульності. Для безпритульних дітей організувалися їдальні, нічліжні будинки, приймально-розподільні пункти. Основною формою боротьби з безпритульністю стали дитячі виховні установи інтернатського типу – дитячі будинки, трудові комуни, школи-колонії, школи-комуни, дитячі містечка, що готували своїх вихованців до трудової і громадсько-корисної діяльності.

М. С. Погребінський узявся за доручену справу із більшовицьким завзяттям. За 27 км від Москви у селі Костіно, що поблизу залізничної станції Болшево, була створена Трудкомуна імені Г. Г. Ягоди ОГПУ–НКВС СРСР № 1, більше відома тепер як Болшевська комуна. Цей новостворений заклад був зовсім не схожий на вишравні установи, місця позбавлення волі чи примусових робіт. Із сучасної точки зору його правильніше було б означити як осередок суспільства, цілком нормальний і навіть бажаний, ідеалізований соціум. Життя у ньому проектувалося Погребінським як багатовимірний і насичений процес, що охоплює всі три сторони буття молоді людини: навчання, соціалізацію, культурацію [8]. Майже відразу Болшевська комуна привернула суспільну увагу. В авторитетному часописі «Молодой большевик» (1925 р., № 10–11) знаходимо статтю Д. Матвеева «Об одном опыте. (Коммуна мало-

летних правонарушителей ГПУ)». У ній – спроба виокремити основні принципи виробничого і теоретичного навчання. Автор називає «1) самодіяльність в усьому: і в керуванні, і в організації внутрішнього життя; 2) добровільність і довіра до набраних хлопців. У цьому секрет вдалості експерименту» [6, с. 40].

Педагогічний експеримент у Болшевому можна трактувати сьогодні як успішну спробу створити умови для вторинної соціалізації (ресоціалізації) підлітка. Унікальність експерименту полягає у тому, що самим його організаторам не була достеменно відома соціальна структура майбутнього радянського суспільства. Треба було передбачити наперед, якою буде утворювана система соціальних зв'язків і взаємодій, як буде побудована нова ієрархія соціальних спільнот. Відповіді на ці питання можна було отримати лише дослідним шляхом, побудувавши в межах окремої виховної установи соціальний мікропростір. Засвоєння розбудованої у ньому соціальної структури і адекватних їй правил поведінки відкривало шлях до успішної адаптації людини у макросторі країни.

Як зазначав найпомітніший французький соціолог нашого часу П'єр Бурдьє (1930–2002), при розбудові у соціальному просторі системи соціальних відносин, соціальних полів і соціальних сил, ми робимо це заради реалізації існуючої практики (господарської, освітньої, політичної тощо). (*Парадокс – але щоб створити соціальні практики, треба спочатку створити певну сферу соціальних відносин* – В. С.). Тих, хто розпоряджається практиками, Бурдьє називає власниками людського «капіталу» – «практично згорнутого соціального простору». Позиціонуючи себе як структураліст і конструктивіст, Бурдьє вказує на існування об'єктивних (які не залежать від волі і свідомості людини) структур, котрі вирішальним чином діють на практики, сприйняття і мислення індивідів. При цьому дії людей зумовлюються життєвим досвідом, процесом їхньої соціалізації. Він розрізняє три основні типи людського капіталу: економічний, культурний, соціальний. Особливістю економічного капіталу людини є те, що він безпосередньо і напряду конвертується у гроші й інституціоналізується у формі прав власності. Культурний капітал є наслідком засвоєння і перетворення в невід'ємну частину особистості культурних надбань суспільства. Зокрема, однією з форм культурного капіталу є академічна кваліфікація. Культурний капітал самою кожною миттю може бути підданий сумніву на відміну від культурного капіталу, санкціонованого академічними засобами через юридичне гарантування кваліфікації. Соціальний капітал є сукупністю реальних або потенціальних ресурсів,

зумовлених належністю до певної спільноти (групи людей). Так, одним з проявів соціального капіталу є «репутація». Обсяг соціального капіталу, що ним володіє особа, залежить від розмірів мережі зв'язків, які вона може ефективно мобілізувати, та від загального обсягу соціального капіталу у цій мережі. Суттєво, що соціальний капітал може бути оформлений як соціальне утворення (**socially instituted**) і може гарантуватися загальним ім'ям (наприклад, *я – крадій, злодій чи я – комунар* і т.п.).

І культурний, і соціальний капітал через певні механізми можуть бути конвертовані в економічний капітал, але й економічний капітал може бути трансформований в капітал культурний і/або соціальний (рис. 1). В усіх випадках універсальним еквівалентом, мірою трансформації людського капіталу є час (таким часом є час, витрачений безпосередньо на працю у робочий час, але таким саме часом є і той, що його витрачено на увагу, не турботу, на співчуття, на навчання і виховання тощо).

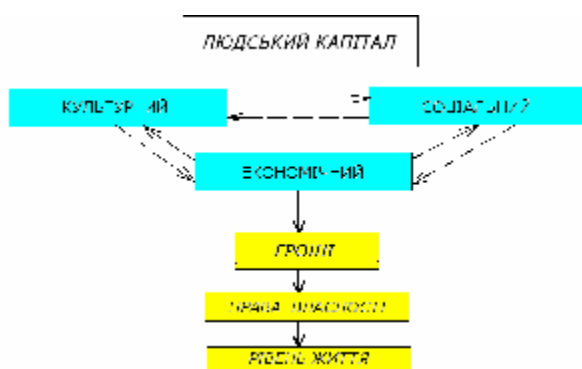

Рис. 1. Типи людського капіталу та шляхи його конвертації (за П. Бурдьє)

Можливість конвертації (**convertibility**) різних видів капіталу є основою будь-якої стратегії, скерованої на відтворення капіталу (а, отже, і позиції, що її посідає у соціальному просторі власник капіталу). В ідеалі витрати і втрати, якими супроводжується трансформація капіталу, мають бути мінімізовані. Концентрація капіталу та його обсяги при перетворенні з одного виду в інший знаходяться в оберненій залежності до ступеня відкритості соціуму.

Пригадаймо, що ще Ж.-Ж. Руссо уявляв собі досконале суспільство як соціальний механізм, повністю прозорий для його членів. Скажімо, вся дисциплінарна система Макаренка буда зорієнтована на те, аби зробити створюваний у його закладах мікросоціум прозорим. Показовою є еволюція поглядів педагога-письменника на проблеми, які становлять найбільшу загрозу мікросоціуму. На початку своєї педагогічної робо-

ти Макаренко особливу увагу звертав на тих вихованців, які випадали з колективу, на тих, хто бешкетував, крав, намагався втекти тощо. Але згодом він дійшов висновку, що «найнебезпечнішим елементом» є не той, хто повертає до себе увагу, а той, хто від вихователя ховається [5, с. 168]. До аналогічного висновку приходять і широко цитований нині французький філософ Мішель Фуко: «у дисципліні саме суб'єкти мають бути видимими» [10, с. 274].

Тож, вибудовуючи у чистому вигляді прозорий дисциплінарний простір («результатом виховання є саме дисципліна» [5, с. 140]), Макаренко закономірно, можливо і сам цього до кінця не усвідомлюючи, всіляко обмежував обсяги трансформації капіталу своїх вихованців.

Дисциплінарна утопія Макаренка, коли дисципліна не має жодної іншої мети, окрім створення для влади простору нескінченних операцій з людським тілом, могла здійснитися лише в умовах безоплатної праці. Його комунари не просто не отримували заробітної плати. На переконання Макаренка, вони й не мали її отримувати. Лише в останні роки роботи Макаренка у комуні імені Держинського під сильним тиском педагогічних кіл заробітна плата для комунарів була-таки введена. Але її не видавали «живими грошима», а перераховували на ощадкнижку. Тільки незначну частину зароблених грошей комунар міг отримати на руки у вигляді кишенькових грошей, наприклад, перед виходом у місто чи перед відвідинами театру¹. Таким чином, аніякого утворення соціального капіталу у макаренківському соціумі не передбачалося. Важливо розуміти, що таке існування є можливим лише у відносно ізольованому (хоча формально й відкритому для виходу з нього) просторі. Чим вищою є дисципліна, тим надійніше мікросоціум має бути відгороджений від зовнішнього світу (макросоціуму) і тим сильніше він замикається у самому собі (М. Фуко) [10, с. 206].

У М. Погребінського такої ізольованості немає. Його Болшевська комуна являє собою інший тип організації простору влади, пов'язаний

¹ Форма оплати праці у закритих установах як інструмент впливу з боку адміністрації потребує окремого дослідження. Скажімо, система «винагород» замість реальної зарплати існувала у Радянських таборах Особливого призначення ОГПУ у 1929–1932 роках, де були впроваджені спочатку «квитанції», а потім і спеціальні грошові знаки – бони, які, до речі, друкувалися на дуже якісному папері з водяними знаками. Внутрішня, неконвертована, монетарна одиниця («долар Кофода») використовується й у Школі соціальної реабілітації, створеній у 1928 році Гансом Християном Кофодом (1898–1952) у Копенгагені. Ця школа не тільки ефективно працює й понині, а й створює осередки в інших країнах.

із стратифікацією локального простору. Тут комунари практично не відгороджені від столичного життя, вони не прив'язані міцно до колективу, геть відсутня і воєнізованість комунарського життя. Натомість створюється складна дисциплінарна система бар'єрів між мікрокосмом і локальним простором, що його оточує.

Можна сказати, що на відміну від комуни Макаренка у болшевіцв ми спостерігаємо прагнення не тільки створити, але й капіталізувати нову соціальну спільноту. Тут накопичений і примножений соціальний капітал, трансформуючись в капітал економічний, забезпечив не тільки високий добробут комунарів і розвиток засобів виробництва, а й привів до колосального розвитку території. У 1928 році для населеного пункту, що виник навколо трудкомуни на місці занедбаного села Костіно, був розроблений генеральний план розвитку (автори – відомі на той час архітектори: уродженець Харкова Аркадій Лангман і уродженець Полтави Лазар Чериковер, вони ж – автори проекту найвідомішого у країні стадіону «Динамо» у Москві). За цим генпланом були збережені і лісовий масив і парковий комплекс садиби колишнього «шоколадного короля Росії» Крафта. Це не завадило звести найсучасніші капітальні споруди: лікарняний комплекс, дві будівлі гуртожитків, багатоповерховий житловий будинок, фабрику-кухню, навчальний комбінат, стадіон, лазню. На території селища були розплановані газони і квітники. Чистотою і благоустроєм опікувалися самі комунари. Колишнє село Костіно перетворилося у загишне робітничє селище, потім у 1939 році отримало статус міста, а у 1960 році увійшло до складу підмосковного Калінінграда (тепер – місто Корольов).

Швидко збільшувалася кількість комунарів: від 18 (у 1924 р.) до 77 (1926 р.), 248 (1928 р.), 655 (1930 р.) і була доведена до 5000 осіб (1936 р.). Соціальні зв'язки розвивалися здебільшого усередині комуни, її вихованці не вважали за потрібне зберігати реальні соціальні контакти за межами установи, у тому числі й зв'язки родинні. Швидко зростала кількість шлюбів між членами комуни: якщо у 1926 році у трудкомуні була лише одна сімейна пара, то у 1929 р. їх було 64, у 1932 р. – 440, у 1934 р. – 1034. Кожна новоутворена сім'я отримувала окрему кімнату у гуртожитку. Були відкриті дитячі ясла, школа, лікарня, діти могли відпочивати у піонерському таборі, а їхні батьки за профспілковими путівками – у санаторіях країни [1].

Разом з тим, на відміну від Макаренка, Матвій Погребінський усвідомлював, що одного лише виховання і дисципліни для виживання комуни не достатньо. Життя показало, що він не помилявся: влада країни швидко втрачала інтерес до формування дисциплінарних просторів

нового типу і до експериментів у цьому напрямі. Не випадково комуни Наркомосу почали швидко закриватися, у багатьох випадках вони просто приєднувалися до установ НКВС. Неабияку роль при цьому відіграло те, що економічна ефективність господарювання у закладах, якими опікувалися чекісти, була набагато вищою. Ось, наприклад, як упродовж 1928–1933 років зростали капіталовкладення у господарство Болшевської трудкомуни: у 1928 році вони становили 46,8 тис. руб., у 1930 р. – 1886 тис. руб., у 1932 р. – 4649,9 тис. руб., у 1933 р. – 9394,3 тис. руб. [1]. Спостерігалось і постійне нарощування обсягів випуску продукції майстернями, фабриками і заводами трудкомуни: у 1926 році вони становили 30,9 тис. руб., у 1929 р. – 2811,2 тис. руб., у 1932 р. – 29069,6 тис. руб., у 1934 р. – 28188,1 тис. руб. [1]. Важливо, що і робота комунарів оплачувалася належним чином. Частина заробітної плати вони отримували вже згадуваними бонами. На ці спеціальні грошові одиниці у магазинах, розташованих на території комуни, можна було купити такі ж дефіцитні речі, як у торгсині. Комунар у 1930-х роках заробляв від 50 до 250 рублів на місяць, при тому, що заробіток інженера за межами комуни був у 5–10 разів меншим. Більшість іноземних гостей (серед них Анрі Барбюс, Бернард Шоу) були в захваті від побаченого. Подейкують, щоправда, і про скептиків серед відвідувачів: один з комунарів згадує, що прозаїчно налаштований американець, професор Дж. Дьюї, зокрема, «нешанобливо» поцікавився, а чи доречно створювати правопорушникам умови, які є зовсім недоступними чесним громадянам країни?

Як би там не було, але факт залишається фактом: Погребінському вдалося у розкиданих по всій країні виховних установах ОГПУ створити умови, за яких можна було формувати і розвивати спільний економічний капітал вихованців. Водночас досвід Трудових комун ОГПУ–НКВС у СРСР довів, що впровадження формальної дисципліни не призводить до зміни сутності людини і не створює ефективного механізму маніпулювання масами. Так само, як церкві не вдалося поставити на конвеєр переробку грішників у праведників, так і чекістам не вдалося замислити ними масова «перековка» правопорушників у свідомих будівників комунізму. Виявилось, що подібні процеси є дуже індивідуальними.

І дуже скоро тоталітарна влада винайшла більш дієвий механізм – «виховання страхом». Дисципліна і шляхи її досягнення перетворилися у ритуал, профанацію справи виховання нової людини для нового комуністичного суспільства. Як зазначає Мішель Фуко [9–10], дисципліна передбачає збільшення слухняності при одночасному зростанні корисності всіх елементів соці-

льної системи. Дисципліна оптимізує структуру капіталу і, водночас, економізує процеси його трансформації з одного виду в інший.

Утім, всі пошуки у цьому напрямі були припинені внаслідок експансії ГУЛАГу, функціонування якого будувалося на невтримному розтрачанні людських і природних ресурсів. Дисципліна як стратегія нормалізації та економії часу і ресурсів на довгі роки поступилася місцем уніфікації за межами норми.

Роль і місце Матвія Погребінського у вітчизняній педагогіці залишаються не дослідженими. У кращому випадку його згадують як начальника Болшевської комуні, яким він ніколи не був. Або ж називають послідовником Макаренка, що також не відповідає дійсності. Погребінський жив у легендарні часи, коли суспільство було захоплене ідеєю формування нової людини. І сам він був людиною-легендою. За «кресленнями» Погребінського були побудовані «Фабрики людей» («Фабрика людей» – назва однієї з книжок Погребінського, виданої у 1929 році) по всій країні. Він є організатором не тільки Болшевської комуні, а й Миколо-Угрешської трудкомуні № 2 НКВС СРСР (пізніше названої ім'ям Ф. Е. Дзержинського). За його участю створювалася й Показова трудова комуна для перевиховання неповнолітніх правопорушників в Уфі (Башкирія, тепер – Республіка Башкортостан, РФ), яка від початку носила ім'я М. С. Погребінського. У цій комуні у 1941–42 роках виховувався майбутній Герой Радянського Союзу Олександр Матросов. Його ім'я було присвоєне цьому закладу водночас із його реорганізацією в Уфимську трудову виховну колонію (наказ комісара Внутрішніх справ СРСР № 633 від 18.02.1943 р.).

Широко відомою в країні була й Саровська дитяча трудова колонія (місто Саров, Росія), створена за часів служби Погребінського очільником Горьківського ОГПУ–НКВС. Колонія проіснувала з 1935 по 1938 рік. У її справах Погребінський брав активну участь – не стільки за службовим обов'язком, скільки за щиросердечною схильністю.

Як відомо, поняття колонії й комуні різнилися: комуна передбачала вищий ступінь самоврядування. І хоча в Сарові була колонія, але режим у ній був все-таки не тюремний. Після роботи й навчання хлопці могли займатися в численних гуртках, улітку працювала човнова станція, узимку організовувалося масове катання на ковзанах, регулярно показували кіно. У члени колонії приймали на її загальних зборах, і були діти, які ходили у званні всього лишень «кандидатів у члени колонії». Якщо хтось поведився надто погано, то його могли виключити зі членів колонії й навіть направити в іншу, з більш суворим режимом. Багатьох порушників, приміром, виси-

ляли в Архангельську колонію, але бували випадки, коли, «понюхавши» справжнього суворого режиму, відслані порушники просилися назад. Деяким з них, за схваленням Погребінського і за рішенням загальних зборів колонії, було дозволено повернутися.

На Болшевську комуна в Сарові дивилися як на приклад для наслідування і мріяли, аби їхній колонії також був наданий статус комуні. Сам нарком НКВС Г. Г. Ягода в листі у Саров писав: «Натисніть дружніше, і тоді Ви, взявшись усі разом за справу, так рушіте роботу, що будете мати право на перейменування Вашої колонії в комуна й, чого доброго, станете першою й найкращою організацією». Узимку 1935–36 р. відбувся лижний пробіг Саров – Болшево, у якому взяли участь найкращі саровські колоністи.

Працюючи у Горькому, Погребінський не втрачав зв'язків із улюбленим Болшевим. Він листувався з його комунарами і керівниками, продовжував допомагати їм і цікавився їхніми справами. На чолі Саровської колонії він поставив свого колишнього вихованця з Болшевської комуні О. Погодіна (Погребінський взяв його в комуна з Бутирської в'язниці, де той сидів за численні крадіжки). Не дивно, що багато чого зі зробленого в Саровській колонії дуже нагадувало зроблене Погребінським у Болшево. Навіть виробничу спеціалізацію саровцям вибрали ту саму. У Болшево комунари виготовляли спортивний інвентар, у тому числі ковзани, у Сарові також узялися будувати «завод ковзанів», щоправда – так вже склалися обставини – жодного ковзана тут врешті-решт не виготовили.

У самому Сарові про Погребінського ходили легенди. На прохання його мешканців навіть поставало питання про перейменування міста Сарова у Погребінськ. Розповідали, як він приїжджав з Горького взимку на аеросанях інспектувати справи у колонії, як ходив разом з Валерієм Чкаловим у розташований поблизу міста ліс із рогатиною на ведмедя. А коли в колонії почали будувати новий завод (той самий з виробництва ковзанів), то заклали його корпус у вигляді букви «П», зрозуміло, на честь кого. (Вже наші сучасники в цієї будівлі, що знаходиться на території діючого заводу, знесли одне крило, і тепер залишилася буква тільки з однієї ніжкою).

1937-й рік був роком розпаду репресій і масового чищення органів НКВС. 3 квітня був знятий з посади і заарештований керівник цього відомства Г. Ягода. Погребінський дізнався про це 4 квітня 1937 року, коли проводив оперативну нараду. Заслухавши доповіді підлеглих і роздавши завдання, Матвій Самойлович написав листа з проханням нікого не звинувачувати в його смерті, зайшов у туалет і там застрелився із табельної зброї. Відомо, що він залишив листа

Сталіну, в якому написав: «Однією рукою я перетворював злочинців у найчесніших людей, а іншою був змушений, підкорюючись партійній дисципліні, навішувати ярлик злочинців на найшляхетніших революційних діячів нашої країни». Кажуть, що, декілька разів уважно прочитавши цього листа, Сталін вимовив: «Дарма поспішив. Він би ще багато чого розповів...». Вочевидь, необхідність чинити розправу за вказівкою згори була для Погребінського нестерпною. За два тижні до рокового пострілу він розмовляв із завучем Болшевської комуні Борисом Северовим, який на пряму спитав чекіста: «Що відбувається, Матвію?». На що той відповів: «Не знаю, не розумію. Але робити те, що мені наказують, не можу». У своїй книжці «Таємна історія сталінських злочинів» Олександр Орлов, співробітник НКВС, що втік від сталінських репресій за кордон у 1938 році, пише, що Погребінський «не був інквізитором за покликанням. Хоча йому й довелося виконувати сумнівні «завдання партії», за природою своєю це була м'яка і добродушна людина».

...Тільки-но дізнавшись про трагічну загибель свого вчителя і наставника, керуючий Саровською колонією Олексій Погодін відразу поїхав у Горький організувати його похорон. Це був надзвичайно сміливий учинок: скільки відомо прикладів, коли діти відрікалися від репресованих батьків, а чоловіки – від арештованих дружин! Звісно, Погодіна схопили, але він, як і Погребінський, не став чекати очевидного вироку й покінчив із собою у в'язниці. Напевно, було щось значуще в особистості Матвія Погребінського, оскільки за його пам'ять фактично віддав життя один із його кращих учнів.

Після самовбивства Погребінського хвиля репресій вдарила по його сім'ї. Проти ночі 6 листопада 1937-го року була заарештована і 10 липня 1938 року засуджена до восьми років ув'язнення як «член сім'ї зрадника батьківщини» його дружина Погребінська Анастасія Борисівна, 1897 року народження. (Була звільнена лише 9 листопада 1945 року). 15 грудня 1937 року у Хабаровську був заарештований за звинуваченням у шпionaжі брат Матвія – Костянтин Самойлович Погребінський, який працював начальником особливого будівництва № 4 Наркомату шляхів сполучень СРСР. Він був розстріляний на сумнозвісній «Комунарці», що під Москвою, 26 квітня 1938 року, а реабілітований лише 6 липня 1956 року. Доля інших братів і сестер М. С. Погребінського нам невідома. У 1937 році «за зв'язок зі своїм дядьком – ворогом народу» було виключено з партії Ізраїля Борисовича Погребінського, курсанта школи спеціальної служби Військовоповітряних сил РСЧА.

У Матвія й Анастасії Погребінських було

двоє дітей. Більш-менш відомо про їхнього сина Нінела Матвійовича, 1923 року народження. Він закінчив семирічку у Москві, потім, заочно, Алма-атинський технікум електрозв'язку. Є учасником Великої вітчизняної війни, багато років працював у раді ветеранів району Бескудніковський, що у Підмосков'ї (голова первинної організації № 6), ділився спогадами із молоддю, приїздив на урочисті заходи у м. Королєв.

Матвій Погребінський залишив по собі літературну спадщину: дві книжки «Трудова комуна ОГПУ», «Фабрика людей» і повість «Пашка Голодний». За книжкою «Трудова комуна ОГПУ» був написаний сценарій, а потім знятий перший у країні звуковий фільм «Путівка у життя». Його прем'єра відбулася 1 червня 1931 року. Погребінський був прототипом головного героя – керівника трудової комуни колишніх правопорушників Сергеева, роль якого зіграв Микола Баталов. У 1932 році фільм отримав нагороду I Міжнародного кінофестивалю у Венеції, після чого був придбаний 26-ма країнами і пройшов по екранах 107-ми країн світу, приносячи міжнародну популярність радянському кінематографу. Максим Горький, який товаришував із Погребінським, наодинці називав його «Мотя-міліція» і відвів йому місце у циклі нарисів «По Союзу Советов», назвавши «ліквідатором безпритульності» і схарактеризувавши як «людину невичерпної енергії і відмінного знавця світу «соціально небезпечних». Великий пролетарський письменник був у захваті від того, що Погребінський вмів говорити із злочинцями «блатною мовою тим самим грубуватим дружнім і жартівливим тоном, як і вони з ним».

Усе написане Погребінським відразу після його загибелі було вилучено і знищено. Деякі кроки по відновленню педагогічної і літературної спадщини нашого видатного земляка зроблені останнім часом у Росії. Зокрема, вже можна знайти у всесвітній мережі збірник «Болшевіці.

Нариси з історії Болшевської імені Г.Г. Ягоди трудкомуні НКВС» (редактори М. Горький, К. Горбунов, М. Лузгін, 1936 р.), який наприкінці ХХ ст. поліття Гьотцу Хіллігу вдалося розшукати лише у Нью-Йоркській публічній бібліотеці [11]. У цій книжці «у кількох тісно пов'язаних між собою художніх нарисах, написаних дев'ятнадцятьма молодими радянськими письменниками на основі справжніх матеріалів, розказано про організацію й зростання Болшевської трудкомуні НКВС» [1], про «перековування» її вихованців.

У 2012 році вийшов друком якісно ілюстрований збірник документів, статей, спогадів «Коммуна – доля епохи. ХХ століття» (місто Дзержинський Московської області, РФ) [4]. У цьому монографічному дослідженні наведені невідомі широкому загалу документи і спогади про унікальну Миколо-Угрешську Трудкомуну № 2, створену М. Погребінським. До речі, саме на її території було знято значну частину кінофільму «Путівка у життя».

Проте портрет Матвія Погребінського («Моті-Кубанки» – так поза очі звали його хвацькі вихованці за незмінну чудернацьку кавказьку шапку-кубанку на голові) залишається не більше як ескізом. Лише сьогодні приходить розуміння непересічних здобутків М. С. Погребінського як конструктора новітніх соціальних інституцій. Він отримав свій шанс зробити внесок у формування нової людини і намагався не впустити його. Чи вдасться нам, попри недосяжність спецхранів і забудькуватість нащадків, вивчити і використати цей досвід?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Болшевы : сборник [Электронный ресурс] / под ред. М. Горького, К. Горбунова, М. Лузгина ; [предисловие М. Горького]. – М. : ОГИЗ «История заводов», 1936. – Режим доступа : <http://ruslit.raumlibrary.net/book/sbornik-bolshevtsy/sbornik-bolshevtsy.html>.
2. Ільченко О. Ю. Виховання дітей-безпритульних на Полтавщині в 20–30-ті рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Ю. Ільченко. – Х., 2006. – 21 с.
3. Иванчина А. Г. История становления и развития системы воспитания детей-сирот в России в XVIII–XXI веках [Электронный ресурс] / А. Г. Иванчина // Изв. Пензенского госуд. педагог. ун-та им. В. Г. Белинского. – 2009. – № 15. – С. 105–110. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-stanovleniya-i-razvitiya-sistemy-vospitaniya-detey-sirot-v-rossii-v-xviii-xxi-vekah-na-materiale-penzenskogo-kraya>.
4. Коммуна – судьба эпохи. ХХ век : сборник документов, статей, воспоминаний / автор-составитель Дёгтева Н. Н. – Московская область, Дзержинский : МАУК «Культурно-эстетический центр», 2012. – 255 с.
5. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания (лекции) / А. С. Макаренко // Педагогические сочинения в 8-ми томах. – М. : Педагогика, 1983–1986. – Т. 4.
6. Матвеев Д. Об одном опыте. (Коммуна малолетних правонарушителей ГПУ) / Д. Матвеев // Молодой большевик. – 1925. – № 10–11. – С. 36–41.
7. Рожков А. Ю. Борьба с беспризорностью в первое советское десятилетие / А. Ю. Рожков // Вопросы истории. – 2000. – № 11. – С. 134.
8. Смирнов В. А. Основные законы информационной педагогики / В. А. Смирнов // Педагогические науки: теория, история, инновационные технологии : [научный журнал]. – 2011. – № 2(12). – С. 80–91.
9. Фуко М. Наглядати і карати / Мішель Фуко. – К. : Основи, 1998. – 392 с.
10. Фуко М. Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М. : Ad Marginem, 1999. – 480 с.
11. Хиллиг Г. А. С. Макаренко и Болшевская коммуна / Гётц Хиллиг // Постметодика. – 2001. – № 2(34). – С. 55–64.